

игри, а во кризни моменти го продавале личното богатство) како и за случај на бунт. Најстар е Agerum Saturni, формиран по галската инвазија, 375 г.п.н.е., 49-та присвоен од Цезар. Приходите се од царските поседа, 5%такса од вредноста на ослободениот роб, а по потреба и купувале. За превоз на житото формиран е fiscus frumentarius. Местото на аgerium militari не е познато, но сигурно не било во Дворецот.

Е. Frezouls, (Јулио-Клаудиеви и Палатин, стр. 445—463) ја анализира појавата на Д. Во Републиката нема Д, ниту пак збор за Д. Сенатот заседавал на разни места (куријата, храмови, надвор од помериумот кога примал делегации), а магистратите во своите скромни домови. Дворците на туѓите кралеви се означувале со domus regia. Терминот *Palatium* = Дворец всушност е топоним, кој во последните два века на Републиката е квартал на големите фамилии. Домашниот карактер на резиденцијата ќе се задржи се до Нерон, а спектаклот во Д. ќе го воведо Домицијан и *Palatium* не е повеќе топоним. До Нерон нема вистински Д. бидејќи сè уште била жива фикцијата за обновата на Републиката (региата би покажала дека се работи за крал) и од желба да изгледаат принцепси во очите на другите. Исто така нема броен персонал ниту концентрација на служби заради муниципалната традиција. На Д. живееле само најпотребните та нема влијание врз концепцијата на Д., а римскиот менталитет и вкус за селски живот (*Vilae rusticae*) се задржува до I-от в. н.е.

N. Duval (Дали постоела дворска архитектура во доцната антика, стр. 463—490) признава постоење на Д. во смисла на хиерархија, церемонијал, инсигнии за царска власт, и др. потврдено и со Теодосиевиот законик, *cursus*-от функционерите, иконографијата во нумизматиката, списот *De seg.* на Константин Порфирогенит. Дава приказ на другите толкувања: Alföldi-оформување на постари тенденции, со потврда во *Hist. Aug.*, *Dugve*-архитектура на моќта, *Simont*-космички цар, потврдено археолошки (куполата симбол на небескиот свод). Царот долго одсуствувал од главниот град, многу наредби се издадени во центрите на патот Италија—Константинопол, а во некои, *Akvileia*, *Sirmium* се споменуваат и *regiae*. Мисли дека не исти со Д. во престолнината, зашто целиот персонал не одел со него. Овде треба да се укаже на фактот дека целиот персонал не живеел во Д. Ја брани старата теза дека нема прекин меѓу аристократската кука и Д. туку само разлики во размерот (царски заради димензиите како Теодосиевата во Стоби) и предлага термин аристократски вили. Не гледа Д. со одреден план, иако признава аксијалност на планот, врска со циркот (*Sirmium*), постоење на Мавзолеј, (Сплит, Гамзиград) туку само нови техники и облици воведени во домашната архитектура во IV-от в. Критика на доследно негативниот однос на авторот кон дворскиот систем во доцната антика дава Д. Срејовић, *Felix Romuliana*, царска палата, или ... Старианар 38, 1987, стр. 87—102.

Примено, 4 јуни 1988.

Наде Прова,
Филозофски факултет, Скопје.

МАРГАРИТА ТАЧЕВА, *Историја на българските земи в древността*. Втора част. Развитие и разцвет на робовладелското общество. София 1987, стр. 281.

Како сазнајемо из Предговора, књига М. Тачеве замишлена је као универзитетски приручник за предмет „Историја бугарских земаља у антици“, намењен студентима Историјског факултета Софијског универзитета. Ово је други део приручника, у коме је обрађен хеленистички и римски период. Први део, из пера Александра Фола, појавио се 1981. Нему су претходили „Одбрани извори за историју бугарских земаља у антици“ (1980), дело групе аутора (А. Фол, М. Тачева, Д. Попов, В. Иванов), што је приређиваче приручника

ослободило потребе да своје излагање прекидају објашњењима о карактеру и вредности појединих извора. Намена књиге објашњава избор њеног наслова. Иначе би савремени географски оквири („бугарске земље“) били депласирани јер никада не одговарају античкој стварности. И овде аутор мора врло често да их игнорише говорећи о Трачанима и трачким локалитетима изван бугарских граница. За разлику од наслова књиге, наслови и поднаслови поглавља потпуно су сагласни с материјом.

Настојање наших колега са Софијског универзитета да својим студентима пружи потребна учила је вредно сваке хвале. Треба међутим рећи да је књига М. Тачеве нешто више него уобичајена. То је историја Трачана у хеленистичко и римско доба у светлости најновијих истраживања. Аутор додуше мање тежи систематском излагању познатих и сигурно утврђених чињеница, а више истичању нерешених проблема трачке историје који изазивају контроверзе. Обиле нових археолошких, епиграфских и нумизматичких налаза и приличан број новијих истраживања стручног и теоријског карактера навели су аутора на преспитивање многих важних питања трачке историје. Она често иступа са својим решењима, шире заснованим у раније објављеним радовима, брани их, полемизира. Све то даје књизи извесну свежину, чини је привлачном, оригиналном. Чита се са задовољством и интересом. Широка обавештеност и критички приступ грађи и литератури јемче за њен квалитет. Новину представља, бар за бугарску историографију, издавање библиографије и дискусије о појединим питањима у посебне одељке на крају сваког поглавља, под називом „Увод у литературу и проблеме“. Тиме се растерећује основно излагање и омогућава студентима да лакше крену путем сопствених истраживања.

Књига је подељена у пет глава: 1. Тракија и Трачани у политичком систему хеленистичког света (стр. 11—48), 2. Тракија и римска агресија на Балкану (49—93), 3. Развој трачке социјалне структуре (94—147), 4. Развој античког робовласничког друштва у трачким провинцијама римске империје (148—195), и 5. Хеленизам, романизација и трачка култура (196—235). Следе Историјско-географска карта провинција Мезије и Тракије, Индекс, Хронолошка табела, руски и енглески резиме, и, на крају, списак ауторских публикација на страном језику од важности за поједина поглавља.

Прве две главе базе се проблемима историје Трачана од пада одриске државе под македонску власт за владе Филтпа II до претварања Тракије у римску провинцију под Клаудијем. Следеће две приказују структуру трачког друштва у хеленистичко и ранодарско доба, а пета, последња, посвећена је разним аспектима трачке културе у контакту с хеленистичком и римском цивилизацијом.

Изалагање почиње с последицама Филипове победе над Трачанима и задржава се на ситуацији која је настала после Александрове смрти у време када је управа над Тракијом припадала Лизимаху. Централно место у овом поглављу заузима обнова одриске државе под Сеутом III и тумачење знаменитог натписа који нам је открио име и место његове престонице — *Seuthopolis*. Т. доноси у преводу текст натписа према издању Г. Михаилова *IGBulg III/2*, 1731. Овај важан документ, откривен још 1953, није публикован *lege artis*. Његов налазач Д. Димитров саопштио га је у руском и бугарском преводу (сем неколико редова цитираних у оригиналу). Немачки превод објавио је Хр. Данов у *RE*, Suppl. IX, 1376, а Г. Михайлов је на основу ових превода и добре фотографије сачинио латински превод, од кога полази и Т. у свом коментару. У питању је обнова, од стране наследника, договора који је Сеут за живота био склопио с династом Спартоком о предаји неког Епимена *καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ (bonaque eius*, Михайлов). Важност документа види се по томе што је био обнародован у четири примерка, два у Кабили (у храму и на агори) и два у Сеутопољу (исто тако у храму и на агори). Идентификовање Епимена изазвало је доста дискусија. Т. предлаже нову претпоставку, према којој би Епимен био „хипарх Лизимаховог намесника у Кабили“. До овог закључка она долази на тај начин што реч *τὰ ὑπάρχοντα* доводи у везу с речју *ὑπαρχος*, тако да *τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ* не би били Епименови поседи, како су сви досада сматрали

veћ његове функције и привилегије као хипарха (стр. 19). Као паралелу наводи натпис из Нисе, C. B. Welles, *Royal Correspondence*, бр. 64. очигледно погрешно протумачен. Глагол *ἔταρξω*, како показују сва места наведена у Велсовом, индексу стр. 401, има увек значење „постојати, бити“. Објашњење које предлаже Т. је језички неприхватљиво. Врло су значајна међутим разматрања Т. о односу Сеута и његових наследника, с једне стране, и Спартока с друге, заснована на њеној теорији о савладарству краља и парадинаста из, владареве куће. Што се тиче самог Сеутопоља, Т. закључује на основу нумизматичких налаза и истраживања да је град разорен око 250. године (стр. 23 и 27), у време када је Антиох II завладао Кабилиом и Аполонијом.

На стр. 14, Т. датује први поход Лизимахов против Дромихаита „ускоро после 313. године“, а на стр. 25, у прегледу литературе, наводи мишљење А. Фола да је овај поход могао бити већ 323. г. О датовању првог Лизимаховог рата с Гетима писала сам у *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 335—346 („Аутаријати и Лизимах“) доводећи у везу Аутаријате у Лизимаховој служби са сеобом Аутаријата на Доњи Дунав која се мора датовати између 335. и 310. године. Мој закључак да је поход морао бити пре 302. године слаже се с мишљењем М. Тачеве. У вези с Лизимахом, приметила бих да није правилно називати га „краљем Тракије“ (стр. 16), не само зато што је он после 301. године држао целу Малу Азију до Тауруса, а десетак година доцније и половину Македоније, већ због тога што код дијадоха титула „*basileus*“ има персоналан карактер и није везана за одређену територију или народ.

У ранохеленистичко доба, келтска сеоба представља најкрупнији догађај у историји Балкана. Изазвала је велике етничке и друштвено-политичке поремећаје и утицала на материјалну културу староседелача. Анализирајући податке не увек сагласних извора о доласку Келта у Тракију, Т. долази до закључка да није морало бити два одвојена похода, од којих би један, предвођен Керетријем и Кономторијем, допро преко софијске области у Источну Тракију, а други, с Леоноријем и Лутаријем, стигао на трачки Херсонез и Лизимахију. То је могао бити један поход који се, преко трибалске земље и дунавске равнице, кретао ка истоку а затим се долимама Тунце и Марице спустио до Херсонеза. Трагови келтског присуства у Тракији су веома оскудни и Т. сматра да се преувеличавају улога и утицај Келта у историји Трачана. Од три државне заједнице келтских досељеника — скордицке, малоазијске и тилитске — ова последња у Тракији, била је најмање трајна. Основана почетком 70-тих година она је ликвидирана између 218. и 212. године. Т. исправља мишљење ранијих истраживача који су град *Tylis* (по коме се зове келтска држава у Тракији) тражили код места Тулово (област Казанлъка) или близу Хадрианопоља. Прва претпоставка заснивала се на сличности топонима, друга на податку Стефана Византинца према коме се Тилис налазила близу планине Хема. Уствари, како показује Т., келтска држава се морала налазити у залеђу Бизантропа, између овог града и планине Странце, која је у антици сматрана делом Хема.

Важлији од келтске најезде за историју Тракије у III в. били су непрестани ратови дијадоха и епигона на њеној територији. После Лизимахове смрти егејско приморје и Пропонтида постали су предмет спора између Селеукида и Птолемејевића. Тракија је дуго времена била одсечена од мора. Нумизматички подаци и ширење култа Изиде и Сараписа потврђују египатско присуство у Перинту и другим понтским градовима. У неким члановима одриске династије, аутор види стратегије или еписпате Лизимаха, Антигона Гоната или Антиоха II. Уопште узевши, то је доба економског назадовања Тракије. Говорећи о стању у западнотрачким земљама, Т. помиње, поред Меда и Трибала, и Пеонце (стр. 37). Чини ми се да је убрајање Пеонаца међу Трачане данас превазиђена заблуда (уп. и стр. 56, где се Пеонац Дидас омашком означава као „владар“; он је био Персејев стратег Пеоније, *ex praetoribus regis unus, qui Paeoniae praeerat*, како каже Ливије XL 12,9).

Друга глава посвећена периоду успостављања римске власти на Балкану почиње приказом римско-македонских ратова и учешћа Трачана у њима. Уства-

ри, у току прва два македонска рата Трачани су остали ван домаћаја римског оружја. Она су у то време водили борбе с Филипом V, који је, с једне стране, настојао да обнови македонску превласт у унутрашњости Тракије продирући у земљу Меда и Одриса, све до Филипопоља и Кабиле, с друге стране, освајао грчке градове на егејском приморју и Пропонтиди (Маронеја, Лизимахија, Киос) изложене и трачким нападима. Први додир Трачана с римском војском догодио се 188. године када су се римске трупе предвођене Гн. Манлијем Вулсоном враћале из Мале Азије натоварене огромним пленом задобијеним у рату против Галата. Пут је водио преко Тракије, кроз територију Корпила и Салеја. Код Корпилског кланца (близу Кипселе) Трачани су напали конвој и олџачали га. Пошто се десетак година касије, уочи Трећег македонског рата, сапејски краљ Абруполис појављује као римски савезник (сезат је његов сукоб с Персејем сматрао као један од повода за објављивање рата Македонцима), Т. прихвата традицију да је савез био склопљен још 188. године. Други трачки владар, одриски краљ Котис, Сеутов син, ратовао је на страни Персеја. Т. мисли да се његов однос према македонском краљу може оквалификовати пре као савезништво него као субординација.

Период који следи поковању Македоније и стварању прве римске провинције на Балкану Т. означава као „одлучујућу фазу римске агресије у Тракији“ (стр. 59). Ипак не треба заборавити да су први римско-трачки сукоби били изазвани честим упадима Трачана (Меда, Беса) и њихових средњобалканских суседа (Дарданаца, Скордиска) у римску Македонију. Тек доцније, крајем II в. и у првој половини I века, римска историографија бележи, такође из године у годину, походе македонских намесника у циљу умирења и поковања северних варварских суседа провинције. Политика постепеног надзирања одговарала је Римљанима, како то с правом истиче Т., јер је непокорена Тракија била извор сталног прилива заробљеника и робова на римска тржишта. Отпор који су пружали Трачани није био јединствен, јер је Тракија била разједињена. У првом Митридатовом рату, трачки одреди су помагали Архелаја (на стр. 65 исправити омашку : Архелај није био Митридатов син), а Сула је ратовао с Медима, Дентелетима и другим трачким суседима Македоније. Истовремено, међутим, одриски краљ Садала шаље Сули коњицу која је допринела његовој победи код Херонеје (стр. 66, према једном натпису, *non vidi*). Велике одлучујуће офанзиве Клаудија Пулхера, Скрибонија Куриона и Теренција Варона Лукула, које су довеле римске трупе до Дунава и Понта, падају у седамдесете године I века. То је доба и Спартаковог устанка у Риму. Т. није могла а да га не спомене и не претресе питање порекла овог великог вође робова. Придружујући се А. Фолу, она сматра да је Спартак потицао из југоисточне Тракије и да је био један од последњих представника одриске краљевске породице.

У време грађанских ратова I и II триумвирата, две трачке династије увучене су у сукобе зараћених страна. 48. године сапејски краљ Раскупорис и одриски краљ Котис помажу Помпеју. 42. године, један Котисов син ратује на страни Октавијана и Антонија, други на страни Брута и Касија. Борбе с трачким племенима не престају и у ово немирно доба. Помињу се сукоби с Бесима (занимљив је податак, који је измакао пажњи нашег аутора, да је Брут поздрављен од својих војника као *imperator* после победе над овим племеном), Одрисима, Дентелетима, Гетима. Коначно поковање Тракије и Мезије било је дело Лицинија Краса, коме је одобрен триумф над „Трачанима и Гетима“, али не и титула *imperator*. И после тога, највећи део Тракије задржава релативну независност пошто је Август признао сапејску династију као клијентелну. Т. сматра да се овај однос може обележити чак као савезнички. Врло компликовано питање генеалогског стабла ове последње сапејске династије, међусобних односа њених чланова и честих раздора међу њима, било је предмет посебног истраживања Т. Ново родословље до кога је дошла приказано је на стр. 89. Тракија је претворна у провинцију прокураторског ранга (на стр. 90 омашком: „сенатска“) после неколико устанака 45. или 46. године н.е.

Што се тиче Мезије, она је постала најпре војна префектура а затим, 14. године н.е., царска провинција. Интересантно је мишљење Т. о Мезими и

имену провинције Мезије. Ако добро схватам њену мисао (уп. стр. 75 и, нарочито, 150), Меза није било у области између Балкана и Дунава. Лукул и Краратовали су с Гетима а не са Мезима („Крас... је веровало да се сукобљава с Мезима“). Провинција није добила име по племену, већ су, напротив, познији извори по имену провинције називали становништво ове области Мезима. Назив „Мезија“ посвездочен је пре организовања провинције, у Августовом говору 27. год. пре н.е., шест месеци пре триумфа Јулијнија Краса. Константајући ову чињеницу, Т. не објашњава како је дошло до назива *Mesia*, ако није било Меза. Ја сам, говорећи о проблему европских Меза (*Srednjobalkanska plemena*, стр. 305—307), своје излагање закључила речима: „Добија се утисак да је назив *Mesia* имао више географско него етничко или политичко значење. Можда у томе лежи кључ за разумевање његове необичне судбине“.. Међутим и сада ми није јасно откуда „географски“ назив, ако се доведе у питање постојање Меза у датој области.

Значајно место у књизи заузима занимљива глава о социјалној структури трачког друштва у хеленистичко доба (Напоменимо одмах узгред да, према аутору, термин „хеленистички“ не одговара конкретној историјској реалности у Тракији IV—I в. пре н.е. те је и његова употреба, кад је у питању Тракија, неисправна. Чињеница је ипак да је Тракија освајањима Филипа II и Александра постала део хеленистичког света). Аутор говори у овој глави о трачком друштву опште, као да је реч о хомогеној целини. Зар није било разлика у степену развитка међу појединим племенима? Није ли било, наредо с напреднијим срединама које су знале за писменост и ковање новца и таквих, заосталијих племена у којима су родовско-племенски односи још трајали? На средњобалканском подручју разлике ове врсте биле су по свој прилици изразитије, али верујем да их је било и у Тракији. Интересантно је у вези с тим како Т. оцењује утицај грчких колонија на развитак трачких племена. Обично се сматра да је близина грчког полиса подстицала и убрзавала раслојавање родовско-племенских друштава. Према Т., међутим, колоније на егејском и црноморском приморју биле су за Трачане кочница развоја јер су их одвојили од мора и тако смањиле потребу да развију робну производњу.

Социјална структура трачког друштва била је, према Т., ранокласна, састављена од два антагонистичка сталежа: родовске аристократије, на челу са краљем као врховним сопствеником земље, и масе сељака-општинара, непосредних произвођача у зависном положају. Истражујући порекло зависности и њен карактер, Т. се користи Ксенофоновим подацима о томе како је Сеут II покорио Тине, одузео им слободу и учинио их својим поданицима. Они су му положили заклетву покорности и верности. Том заклетвом његова власт је добила правне основе. Сељаци су били обавезни да му дају део својих производа и да служе у његовој војсци. Тако је свакако било када је једно племе покоравало друго. Поставља се међутим питање да ли се друштвено-економски положај покороног народа разликовао од његовог положаја пре покоривања, или је само дошло до замене једног владара другим, до промене носиоца сопственичких права на земљу? Како је дошло до зависности сељака у њиховој сопственој земљи? Да ли су војна обавеза и плаћање трибута довољан разлог да се говори о „зависности“? Зависност се често тумачи као „неслобода“). а она то свакако није била у трачком друштву.

Што се тиче занатства, Т. показује да се оно развијало у оквирима сеоских општина зависних од краља. Производња се не може назвати робом јер између произвођача и главног потрошача - краља није било посредника, трговаца (То би већ био један разлог да се говори о зависности, ако је заиста тако било!). Оваква организација производње искључивала је употребу робова у земљорадњи и занатству. Није било ни ропства за дуг. Недостатак конкретних података, како литерарних тако и епиграфских (јер су натписи још увек реткост у унутрашњости земље у хеленистичко доба), отежава сагледавање ових проблема. Нешто смо боље обавештени о домородном становништву на територији грчких колонија, о чему су много писали и румунски и совјетски научници. Т. с правом указује на чињеницу да њихов положај није свуда био једнак. У вези с тим хтела бих да се задржим на једном детаљу. Чини ми се да се код

интерпретирања података натписа и Псеудо-Скимноса (стр. 144) бркају два у основи различита појма : οἰκῆτης „роб, укућанин“ и οἰκῆτης = οἰκῆτωρ „становник“. У наведеном цитату, Псеудо—Скимнос не каже ништа друго до да су „у области која се граничи са Кробизима и Скитима живели (становали) „мешани Хелени“. Нема у тој реченици никаквог исказа о социјалном положају Миксхелена.

Карактер трачке краљевске власти (она је, према Т., била мање ограничена него власт македонских краљева), политичко-религиозна идеологија заснована на орфизму која је оправдавала и одржавала ту власт, колективна власт два или три члана краљевске породице, наслеђивање власти, развитак краљевске власти под македонском хегемонијом и доцније у сапејској династији, предмет су посебног поглавља (стр. 115—129). Т. овде још једном покреће питање хеленизације, при чему, позивајући се на Г. Михайлова, разликује „хеленизацију“ као утицај хеленства уопште од „хеленистицирања“ (! нов термин) као хеленистичке појаве. Из текста се не види у чему је суштина ове друге појаве. Рад Г. Михайлова који Т. има у виду није наведен у прегледу литературе. Подсетила бих да сам отприлике пре 15 година и сама иступила с тезом о хеленизацији као феномену типичном за хеленистички период: хеленизација се не своди на прихватање језика као средства писменог и литерарног општења, већ означава, пре свега, прихватање хеленског начина живота (у градским самоуправним заједницама, са агором, гимназијама, театрима итд.). Она не доводи до денационализације. Хеленизирани Трачанин остаје Трачанин и не одриче се својих традиција уколико се оне не косе с новим начином живљења, cf. О „хеленизацији“ и „романизацији“, *Глас СССРХ Српске академије наука и уметности, Одељ. исш. наука*, књ. 2, Београд 1980, стр. 21—36 (саопштење прочитано у Одељењу 1974. године).

С проблемом хеленизације уско је повезано питање развитка градског живота у хеленистичкој Тракији (стр. 129—147). Аутор полази од поставке да је горе описана структура трачког друштва искључивала могућност појаве полиса у њему, бар не у предхеленистичко доба. Што се тиче стања после македонског завојевања, она сматра да се схватања заснована на проучавању класичног полиса неправилно преносе на периферне области и противи се употреби термина „колонизација“ и „урбанизација“ када је реч о подизању градских насеља у Тракији под Филипом, Александром и дијадосима. Предлаже да се за градове као што су Амфиполис (!, в. ниже), Филипополис и Кабиле, уместо израза „полис“ употребљава термин „*synoikia*“, упућујући на Плутарха, *Alex.* 15. Плутарх на том месту говори о приходима „*синоикија*“ које је Александар покљонио својим хетерима пре него што се укрцао у лађу за пут у Азију. „*Synoikia*“ значи „заједницу, насеље уопште, село, заселак“. Шта је тачно имао у виду Плутарх кад је употребио овај израз тешко је рећи, али сигурно није мислио тиме да обележи неку посебну врсту градова. Уосталом термин и није тако важан колико чињеница да су градови које је Филип основао у Тракији морали бити прави полиси хеленистичког типа, тј. градови подчињени монарху али организовани као заједнице пуноправних грађана са локалним институцијама. Као доказ да је Филипополис имао муниципалну организацију може се навести натпис *IGBulg III/1,1114*, с почасним декретом изгласаним крајем IV в. од стране колектива грађана (πολιται). И други хеленистички натпис из тог места, иако малобројни, говоре у том смислу с обзиром да се у њима спомињу ἀρχοντες, πόλις. На исти закључак упућују и епиграфски подаци из римског времена (имена фила, уп. стр. 166; политарси), cf. M. Hatzopoulos, *Les politarques de Philippopolis, Dritter Intern. Thrakologischer Kongress* (Wien 1980 — Sofia 1984), 140 sqq. За Кабиле IV—II века недостају такви подаци, ако се изузме натпис из Сеутопоља (в. ниже), али ковање новца с легендом ΚΑΒΤΑΗΝΩΝ речито говори о значају овог градског центра. Полазећи од случаја Сеутопоља, Т. сматра да су трачки градови поникли око краљевских резиденција и да нису променили свој карактер ни после насељавања војних колониста од стране Филипа. Чини ми се да Т. неправилно суди о Филиповој политици према градовима. Када Аријан VII 9,2 (не може се сматрати „доказаним“ да је Александров говор измишљен; његова суштина

је сигурно аутентична) каже о Филипу : καὶ πόλεων δὲ οὐκ ὀλίγους ἀπέφηνε, он не мисли на градску аутономију која би ограничила краљеву власт, већ на градове као економско-социјалне и културне центре, супротстављајући их полузмадском животу Македонаца пре Филипа. Како Т. и сама лепо истиче, оснивање градова је битна карактеристика хеленистичке епохе (стр. 134) и не видим разлога зашто би се новоосновани градови у Тракији разликовали по својој структури од осталих. Разликовали су се по својој судбини. Неки су се одржали као важни центри кроз цео хеленистички и римски период, други су порушени (Лизимахија) или изумрли (Александрополис?).

Говорећи о Филиповој политици према побеђеним градовима, аутор упоређује судбину Амфиопоља са судбином Потидеје. За њу је „случај Амфиопоља вероватно класичан за освајања у Тракији“ (стр. 12; уп. и стр. 133—134). Добија се утисак као да је Амфиопољ нестао са земљине површине слично Олинту који је 348. године до темеља разорен, или Потидеји, чије је становништво 356. година делимично расељено (дозвољено је атинским клерусима да се врате у Атину) а делом продато у робство. Потидеја је те године предата Халкијанима и насељена је колонистима из Олинта, а 348. године поново је пала у Филипове руке али није ни тада разорена. Ипак она не постоји као полис од 356. године, а 316. на њеној територији основан је синоикизмом већег броја насеља нови град под именом Касандрија. Ништа се сличног није десило Амфиопољу. Када га је Филип освојио 358. године, после дуге опсаде, он је протерао представнике антимакедонске струје, поставио македонски гарнизон и оставио град не дирајући у његово уређење. Атина ће се још много година надати да ће јој Филип уступити овај „њен“ град. Нп 343. године, када је припојен македонској краљевини, Амфиопољ није престао да постоји. Као полис хеленистичког типа, подчињен монарху, он ће и даље бити највећи град на егејској обали, постаће главна Александрова ковница, и у време римског освајања, седиште органа прве мериде. Што се тиче експропријације земљишних поседа, сигурно је да су имања Филипових непријатеља експропријисана и подељена краљевим хетерима. Али експропријација није могла да обухвати све грађане. За велике поседе дате хетерима употребљена је и територија суседних градова Галепоса и Аполоније који су разорени. Тачева се и сувише ослањала на F. Hampl-a (*Der König der Makedonen*, 1934), чија је теза да се именом „Амфиполис“ у пост-филиповско време обележавао „дистрикт“ а не град с правом одбачена (cf. G. T. Griffith у N. G. L. Hammond and G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, vol. II, 1979, p. 351—356, и раније странице где се говори о атинско-македонско-халкидичком сукобу око Амфиопоља). Постојање хеленистичког града потврђују хеленистички натписи, међу којима и купопродајни уговори за куће, и потврде етника „*Amphipolitēs*“ из хеленистичког времена.

У глави посвећеној римском периоду (стр. 148—193) највише привлаче пажњу тумачења о променама које су настале у трачком друштву као последица римског освајања и организовања провинција, посебно о променама друштвено-економских односа. Развитак Мезије и Тракије био је различит, што је разумљиво с обзиром да су ове области присаједињене римском царству у разна времена и под разним условима. Мезија је покорена силом оружја и по свом географском положају била је предодређена да постане и дуго остане погранична зона. У циљу безбедности (да би сломили ударну моћ трансданубијских народа), он и ради повећања ратом проређеног становништва Мезије и интензивније експлоатације њеног житородног земљишта, Римљани су извршили две масовне трансплантације становништва с оне стране Дунава (под Августом и под Нероном). Из вазалне Тракије пресељени су такође на Доњи Дунав (у Добруцу) делови племена Беса и Лаја и тамо насељени под повољним условима као земљорадници. Две легије су смештене у Ескус и Нове, а доцније још једна у Дуросторум. Око тих легија развила су се насеља која су почетком II века израсла у колоније римских грађана.

Земљорадња чини основну привредну грану Мезије па су и производни односи на селу од пресудног значаја за целу друштвено-економску структуру ове области. Аутор примећује да ће можда изгледати „апсурдно“, али је чи-

њеница да су „селаца у новооснованој провинцији Мезији по први пут ослобођени од традиционалне зависности од аристократије“ (стр. 156). Не треба ли из тога закључити да праве зависности није ни било, јер се она сводила на обавезу давања дела приносу носиоцу државне власти? Сада када је „римски народ“ заузео место трачког краља и аристократије, њему је као врховном сопственику провинцијске земље припадао трибут. Т. примећује да затечени друштвено-економски односи нису погодовали развоју ропства, па ни околност што је робовласнички начин производње доживљавао кризу уступајући све више место колонатским односима. Робови нису употребљавани као непосредни произвођачи на селу, сем као надзорници на имањима великопоседника, за чију је обраду коришћен најамни рад (Можемо ли бити сигурни да нису робови коришћени као радна снага на царским имањима?). Радили су у рудницима, у царинској служби, као лична послуга.

У вези с правним положајем сеоског становништва помињу се *dediticii*. Чини ми се да разграничење ове категорије становништва од перегрина није довољно јасно. Ратом покорено становништво остајало је у положају дедитиција дотле док му Рим не пропише *leges et iura*. То је било прелазно стање које обично није дуго трајало. Како Т. наглашава, становништво Мезије било је организирано у *civitates*. Са становништа римског права оно је било перегрино као и становништво грчких градова.

На стр. 153 sq., говорећи о пресељену 50.000 Гета које је извршио Aelius Satus 4. године н.е., Т. без разлога преводи Страбонов податак (VII 3, 10) - *πέντε μυριάδας σωματῶν παρὰ τὸν Γετῶν* са „50000 робова Гета“. Реч *σωματῶν* овде значи „људи“ („глава“, како бисмо ми рекли), а не робова. Могло би се претпоставити да су у питању заробљеници, али се ни за њих не би рекло да су робови. Усталом пресељење није морало бити принудно. Можда је неком племену обећана боља земља, или су они сами решили да се преселе под притиском неких других племена. И у папирусу PER inv. 24552 с простагмом Птолемеја Филаделфа о поробљавању у Сирији и Феникији, на који се позива Т., *σμάτα λαοῦ* *ἐλευθέρων* значи просто „слободни људи из редова *laoi*“. Они се супротстављају, а не идентификују са *σμάτα οἰκτιρῆα* који су робови.

У развоју умирене („*inermis*“) провинције Тракије главну прекретницу чини реформа градског уређења под Трајаном која је допринела развоју робно-новчане привреде и процвату класичних робовласничких односа. Трачка аристократија ликвидирана је као друштвени фактор, њој је врло рано отворен пут ка римском грађанству. Још под Клаудијем основана је прва колонија у југоисточној Тракији (Apri), а ускоро, под Веспасијаном, и друга (Deultum). Т. с правом примећује (стр. 163) да немамо података о томе да ли је земља подељена колонистима била одузета од сеоских општина али се зна да је у неким провинцијама колонистима уступана земља коју је тек требало оспособити за обраду (леђива, мочваре). Урбанизацијом спроведеном под Трајаном Тракија мења своју административну структуру. Стратегије, о којима је много писано у бугарској историографији, нису могле, према Т., потицати из предримског времена, већ су створене у време организовања провинције због недостатка градских центара. Нестале су после Трајанове реформе (или под Хадријаном), када је цела провинција Тракија подељена на градске територије (не рачунајући наравно царске домене). У вези с тим Т. претреса питање региона и фила. Грађани су били подељени у филе према грчком узору. Занимљиво је запажање Т. да су после Каракалиног едикта и становници села уписани у филе (упућује на натписе из Филипопоља *IGBulg* III/1, 1445, 1473, 1474, подигнуте од комарка у част филарха; датован је само 1473). То би према аутору, био још један доказ значаја Каракалиног едикта који се понекад оспорава. Економском процвату у унутрашњости провинције допринело је оснивање емпорија дуж велике саобраћајнице која је спајала Запад с Малом Азијом у време Антонина и Севера, од којих је најпознатији Пизос (*IGBulg* III/2, 1690).

Присаједињењем сеоских општина једне стратегије градској територији положај сељака, сматра Т., се погоршао јер су они сада били подвргнути двојструкој експлоатацији: плаћали су трибут држави и били обавезни на дажбине и кулчење граду. На земљи која им је одузета и подељена грађанима они

су постали арендатори, колони. О томе како је у пракси текао процес урбанизације немамо директних података. Чини ми се међутим да он није морао бити везан за експропријацијом сељачких имања. Градови као муниципалне заједнице (*poleis*) стварани су у већ постојећим насељима неком врстом синоикизма, окупљањем околних села у једну заједницу. Није било колонизације, већ су староседеоци градског насеља и становници суседних села постајали грађани новог полиса. Они су остајали сопственици својих имања, која су могли обрађивати личним радом или робовском, односно најамном радном снагом. Шира територија некадашњих стратегија атрибуирана граду није мењала свој начин живота. Сељаци су живели по селима и плаћали дажбине градским службеницима, уместо да их плаћају као раније чиновницима прокуратора. Не видим на основу чега се може закључити да су претворени у арендаторе.

Стање сељака се јако погоршало у III веку, у време анархије и војничких царева, када су војници, царски службеници и препотентни *honestiores* почели да врше разна насиља над сеоским становништвом. Избиле су побуне, незадовољства. Разлог незадовољства била су управо ова недела, а не правна неједнакост или социјална подређеност. Сељаци из Скаптопаре (у Пауталијској области, cf. *IGBulg IV*, 2236) који се обраћају цару Гордијану с молбом да им помогне кажу за себе *οἰκοῦμεν καὶ κηκτῆμεθα ἐν τῇ... χώμῃ* (р. 21—23) и да су раније живели мирно плаћајући *τοὺς τε φόρους καὶ τὰ λοιπὰ ἐπιτάγματα* (р. 29—30). Они се не жале на свој правни положај већ на притисак који се на њих врши. Реч је о ситним земљопоседницима (*κηκτῆμεθα*) а не о колониима.

Нажалост, скоро и да немамо директних података о колониима у балканским провинцијама, мада је природно претпоставити да су и овде као у осталим деловима Царства нови друштвено-економски односи на селу све јаче потискивали класичне робовласничке односе. Заправо и није чудно што нам колони, као ни робови, нису оставили писаних сведочанстава о себи у виду votivних или надгробних натписа. Али нас то приморава на опрезност у доношењу општих закључака. Можда, без обзира на специфичну структуру њеног предримског сељаштва, улога роства у Тракији I—III в. и није била тако безначајна како је приказује наш аутор.

Предмет последње главе је материјална и духовна култура Трачана у додиру с хеленистичком и римском цивилизацијом. Аутор устаје против хеленоцентричног и романоцентричног тумачења периферних култура античког света и указује на видан напредак забележен у бугарској историографији после оснивања Института и Катедре за тракологију, у ширењу нових метода истраживања културних појава код Трачана. Као и остали варвари (Т. пише увек „вервари“, у наводима, иако је основно значење речи јасно и не садржи ничег пејоративног), Трачани нису били само примаоци тековина грчко-римске цивилизације. Утицаји нису пасивно прихватани. У зонама контаката, а то су углавном били градови и у римско доба војска, долазило је до мешања страних и домаћих елемената, до њиховог међусобног стваралачког прожимања. Римска цивилизација уствари и јесте јединство таквих разноврсних регионалних синкретизама. Наравно, аутор то не казује, али је очигледно да је виша цивилизација била надмоћна и да је она дала печат целог епоха. Нов метод истраживања захтева промену угла посматрања. Уместо да тражимо дубину захвата хеленизације и романизације над трачким становништвом, треба да трагамо за трачким традицијама које су се одржале у разним сферама његова живота, да пружимо „трачку интерпретацију“ оних појава материјалне и духовне културе Трачана које су до нас дошле у „нетрачкој интерпретацији“.

Испитујући дејство два основна фактора романизације војске и градова, Т. показује да, све до средине II века, домородачко становништво није било захваћено романизацијом зато што није долазило у директан додир с војском и војничким насељима у којима су живели ветерани страног порекла и досељеници из других провинција. Романизовани војници трачког порекла служили су у некој далекој земљи и нису се враћали у заичај као ветерани. Тек с образовањем градова и трачки елементат долази у непосредан контакт са досељеницима. Тракија и источни део Доње Мезије, у којима је грчка писменост имала

vekovnu tradiciju ostale su i dalje deo grčke polovine Carstva. Romanizacija im nije nametnula latinski jezik. Na društvenom planu, ona se najviše manifestovala u širenju rimskog građanskog prava kod domородаца, са свим импликацијама које подразумева овај правни положај. Међутим, Трачани се нису одрицали својих традиција, нису се онародовали. То показују ономастика, топомастика, обреди сахрањивања, религија. У религији, где је конзервативизам најјачи, Трачани прихватају имена грчко-римских божанстава и њихову антропоморфну иконографију, али се њихова прадедовска веровања и представе о свету назире у избору божанстава која посебно поштују, у епитетима које им надевају, у религиозним формулама и, пре свега, у стварању популарне иконографије свог Трачког коњаника. Говорећи о источним култовима, који су једна од њених специјалности, Т. се нарочито задржава на митраизму, који је у Тракији био нарочито популаран јер је одговарао традиционалним религијским схватањима Трачана. Утицај трачког орфизма на оформљење индо-иранске доктрине митраизма био је такав да се, према Т. (она у томе следи резултате истраживања Л. А. Campbell-a), може говорити о „трачком доприносу“ стварању модела ове светске религије.

Да завршим. Мислим да сам довољно истакла занимљивост и богатство садржаја књиге М. Тачеве. То је књига која на релативно малом простору пружа увид у све важније проблеме трачке историје у хеленистичко и римско доба, на високом стручном нивоу и на жив, темпераментан начин. Корисно ће послужити не само студентима и постдипломцима, већ и другим истраживачима који се интересују за Тракију а нису траколози. Пожељимо да се и наши професори угледају на бугарске колеге и пруже својим ђацима приручнике такве врсте и таквог квалитета.

9. XI 1988.

Фаула Папазоглу
Београд,

FANOULA PAPAZOGLU, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Paris 1988 (École française d'Athènes: *Suppl. du Bull. Corr. Hell.*, XVI), str. XVII + 528, са 20 географских карата.

Na samome kraju 1988. godine pojavilo se delo koje znači jedan od prelomnih datuma u razvitku naučnog istraživanja antičke Makedonije. Fanula Papazoglu je objavila — na francuskom jeziku i u poznatoj seriji *Suppléments du Bulletin de Correspondance Hellénique* — drugo izdanje svoje knjige o *Македонским градовима у римско доба* (Skopje, *Živa Antika*, 1957; str. III + 379). Po osnovnom sklopu i glavnim zaključcima, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* slede srpsko-hrvatsko izdanje iz 1957. godine. Pa ipak, reč je o novom rezultatu. Nije samo modifikovan naslov, prošireno izlaganje u svim poglavljima, umnoženi registri i geografske karte, proverena, dopunjena i iznova pretresena izvorna gradja i bogata sekundarna literatura — ukratko, nisu učinjeni samo očekivani napor, više nego znatni sami po sebi, da se za drugo izdanje priredi jedna obimna naučna knjiga tako što će se, bez suštinskog preispitivanja, osavremeniti u nizu pojedinosti. Između starog i novog dela ovde stoje tri decenije autorovog neprekinutog razmišljanja o bitnim pitanjima njegove teme, istorije urbanog života u rimskoj Makedoniji; ne prestajući da izučava staru Makedoniju¹, F. Papazoglu je izgradila u sebi sposob-

¹ O tome kontinuitetu svedoče, pored niza rasprava, članaka i kritika, poglavlje 'Η Μακεδονία υπό τῶν Ῥωμαίων koje je F. Papazoglu napisala za kolektivno, međunarodno delo sintetičkog karaktera 'Η Μακεδονία. 4000 χρόνια 'Ελληνικῆς ιστορίας καὶ πολιτισμοῦ (ed. Μ. Σακελλαρίου), Atina 1982 (str. 192—207 i napomene na str. 537—541), i njena studija *Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine* (ANRW II 7, 1, Berlin — Njujork 1979, 302—369) posvećena izvesnim ključnim, uzajamno povezanim, pitanjima makedonske strukturalne istorije posle 148. g. pre n.e. (osnivanje provincije, njeni upravnici, teritorija i stanovništvo, vojska i regionalna koina).